



International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.26.2>

Volume 10/2

2026 p. 16-41

DOĞU AKDENİZ LEVANT'INDA ÖNCÜL ÜST PALEOLİTİK DÖNEM'DE TEKNOLOJİK DEĞİŞİMLER

TECHNOLOGICAL CHANGES AT THE INITIAL UPPER PALEOLITHIC IN THE EASTERN MEDITERRANEAN LEVANT

Ece EREN KURAL*

ÖZ

Pleistosen Dönem boyunca Afrika'dan kuzeye göç eden insanların doğal bir geçiş koridoru olan Levant bölgesi, dönem insanların yayılımlarının, davranışlarının ve teknolojik değişimlerinin anlaşılmasında kritik bir öneme sahiptir. Bu makalede, Doğu Akdeniz Levant'ta Öncül Üst Paleolitik Dönem'de (ÖÜP) (50-35 bin yıl öncesi) gerçekleşen teknolojik değişim güncel literatür verileri ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmada, Levant'ta ÖÜP Dönem'de gözlenen teknolojik değişimler Geç Orta Paleolitik ve Ahmariyen ile olan ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır.

Geç Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik Dönem özelliklerini içeren ÖÜP endüstrisi, Levallois ve prizmatik çekirdeklerinden dilgi üretiminin bir arada görülmesiyle karakterizedir. Bunun yanında, Orta ve Üst Paleolitik Dönem'e ait düzeltili aletler bir arada bulunmakla birlikte, Emireh uçlar ve chamfered parçalar gibi ÖÜP'e özgü aletler de ÖÜP yontmataş topluluğu içerisinde yer almaktadır. Kuzey ve Güney Levant boyunca farklı ekolojik alanlarda bulunan ÖÜP buluntu alanlarındaki yontmataş topluluklarında gözlenen tekno-tipolojik benzerlik ve farklılıklar keskin kültürel ve bölgesel sınırlar yerine gruplar arası etkileşimi ve çevresel adaptasyonu işaret etmektedir. Buna ek olarak, ÖÜP Dönem'deki teknolojik değişimin kökenine ilişkin yerel ve kademeli değişim, popülasyon değişimi ve gruplar arası kültürel etkileşim gibi farklı görüşler bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar, ÖÜP'te hem Geç Orta Paleolitik'ten alınan tekno-tipolojik özelliklerin devam ettiğini hem de bölgesel ve zamansal farklılıklar gösteren bir değişim sürecinin var olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bu çalışma Doğu Akdeniz Levant'ın ÖÜP'teki teknolojik değişimin

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Paleoantropoloji Anabilim Dalı, E-mail: eceren@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2811-2189, Ankara, Türkiye.

yanında insan davranışları ve yayılımlarının anlaşılması açısından önemli bir bölge olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Levant, Öncül Üst Paleolitik, Teknolojik değişim, Geç Orta Paleolitik, Ahmarian*

ABSTRACT

The Levant region, which was a natural corridor for humans moving northward from Africa throughout the Pleistocene Period, has critical importance for understanding the dispersal, behavior, and technological changes of the humans of that period. This article evaluates the technological changes that occurred in the Eastern Mediterranean Levant during the Initial Upper Paleolithic Period (IUP) (50-35 thousand years) in light of current literature. The study examines the technological changes observed in the Levant during the IUP Period within the context of their connection to the Late Middle Paleolithic and Ahmarian.

The IUP which includes features of both Middle Paleolithic and Upper Paleolithic Periods, is characterized by the coexistence of blade production from Levallois and prismatic core. Additionally, while Middle and Upper Paleolithic retouched tools existing together, retouched tools specific to the IUP, such as Emireh points and chamfered pieces, are also present within the IUP assemblages. The techno-typological similarities and differences observed in lithic assemblages from the IUP sites across diverse ecological zones throughout the Northern and Southern Levant indicate intergroup interaction and environmental adaptation rather than sharp cultural and regional boundaries. Additionally, there are various perspectives related to the origins of the technological change in the IUP, including local and gradual change, population shifts, and intergroup cultural interaction. Studies indicate that the IUP presents both continuation of techno-typological features inherited from the Late Middle Paleolithic and a process of change characterized by regional and temporal variations. In conclusion, the Eastern Mediterranean Levant is a significant region for understanding not only technological change but also human behavior and dispersal during the IUP.

Keywords: *Levant, Initial Upper Paleolithic, Technological changes, Late Middle Paleolithic, Ahmarian*

Giriş

Afrika'dan Avrasya'ya uzanan Pleistosen Dönem insan göçlerinin kilit noktası olan Levant, dönem insanların dağılımlarının, davranışsal ve teknolojik değişimlerinin anlaşılması açısından önemli bir role sahiptir (Shea, 2008). *Homo sapiens*'in yaklaşık 300 bin yıl önce Afrika'da (Fas-Jebel-Irhoud) ortaya çıkışının ardından (Hublin vd., 2017), Afrika dışındaki modern insana ait en eski iskelet kalıntılarını Levant'ta, İsrail'de bulunan Misliya (194-177 bin yıl önce) (Hershkovitz vd., 2018), Skhul (120 bin yıl önce) (Mercier vd., 1993) ve Qafzeh (90 bin yıl önce) (Vandermeersch ve Bar-Yosef, 2019) mağaralarında rastlanmaktadır. Öte yandan, ilerleyen süreçte Tabun (90 bin yıl önce) (Coppa vd., 2005), Amud (70-50 bin yıl önce) (Valladas vd., 1999), Kebara (60 bin yıl önce) (Valladas vd., 1987) mağaraları ve Ein Qashish açık alan buluntu yerindeki (70-60 bin yıl önce) (Been vd., 2017) Neandertallere ait fosil kalıntıları, Manot Mağarası'ndaki

(55 bin yıl önce) (Hershkovitz vd., 2015) modern insana ait fosil buluntuları ve antik DNA çalışmaları (Sankararaman vd., 2012) aynı coğrafyada kısmen kesişen dönemlerde iki farklı insan türünün varlığını göstermektedir. Levant bölgesinde, yaklaşık 50/48-35 bin yıl öncesine tarihlendirilen Öncül Üst Paleolitik Dönem (ÖÜP), modern insanın yayılımı ve Neandertallerin yerini alması sürecinde önemli teknolojik değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak kabul edilmektedir (Boaretto vd., 2021; Higham vd., 2014; Kuhn, 2019).

Levant bölgesinde gözlenen insan göçlerinin iklim olaylarından etkilendiği bilinmektedir. MIS 5 evresinde (130-75 bin yıl önce) Levant'ta sıcak ve nemli koşulların etkisiyle çöllerin ortadan kalkması ve Akdeniz ormanlık alanların genişlemesi erken modern insanların Afrika'dan Levant'a göç etmesini kolaylaştırırken; MIS 4'te (Yaklaşık 75 bin yıl öncesi) sıcaklıkların düşmesi ve bölgede soğuk ve kurak bir iklimin hakim olmasıyla erken modern insanların bölgesel olarak yok olduğu ya da bölgeyi terk ettiği ve onların yerini soğuk iklime daha dayanıklı olan Neandertallerin aldığı düşünülmektedir (Shea, 2003, 2008; Wurz ve Van Peer, 2012). ÖÜP'in başlangıcında, MIS 3 evresinde ise yaklaşık 56-44 bin yıl önce Levant'ta nemli ve sıcak iklim ile artan yağışlar, kalıcı su kaynaklarının oluşmasını, çöl alanlarının azalmasını ve ormanlık alanların genişlemesini sağlayarak modern insanların Afrika'dan Levant'ta doğru gerçekleşen ikinci büyük göç dalgasını tetiklemiştir (Langgut vd., 2018). Yaklaşık 45 bin yıl öncesinde Heinrich 5 olayıyla yaşanan şiddetli soğuma ve kuraklık, Levant'ta Neandertal popülasyonlarının yok olmasını etkileyen önemli bir faktör olarak görülmektedir (Shea, 2008). Ancak ikinci kez Levant'a göç eden modern insan gruplarının önceki gruplara göre daha gelişmiş olan teknolojisi ve karmaşık davranış stratejilerine sahip olmaları sayesinde bu evredeki iklimsel streslere karşı daha gelişmiş bir adaptasyon yeteneği gösterdiği ve bölgedeki varlıklarını sürdürdükleri düşünülmektedir (Shea, 2003, 2008).

Üst Paleolitik'in en erken evresini temsil eden ÖÜP, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik Dönem'in teknolojik özelliklerinin bir arada gözlemlendiği bir evre olmakla birlikte, Levallois çekirdekler ve prizmatik dilgi çekirdekleri kullanılarak dilgi üretiminin artmasıyla karakterizedir (Kuhn ve Zwyns, 2014). ÖÜP Dönem'deki bu değişimlere paralel olarak süslenme amaçlı denizel yumuşakça kabuklularının ve kemik aletlerin kullanımında da artış gözlenmiştir (Bosch vd., 2019; Kuhn vd., 2009; Stiner vd., 2013).

ÖÜP'e ait en eski kalıntılar Levant bölgesinden gelmekle birlikte bu dönemdeki teknolojik değişimin mevcut yerel özelliklerden kademeli olarak mı, dışarıdan gelen yeni kültürel kalıplar sonucunda aniden mi, yoksa dışarıdan gelen grupların yerel popülasyonlarla etkileşimi sonucunda mı gerçekleştiği yönünde çeşitli görüşler bulunmaktadır (Bar-Yosef, 2000; Kadowaki vd., 2022; Meignen, 2012; Rose ve Marks, 2014; Shea, 2008; Tostevin, 2000). Bunun yanında, Levant'ta ÖÜP Dönem yerleşim alanlarındaki fosil kalıntıların azlığı nedeniyle, ÖÜP Dönem endüstrisini hangi hominid türünün ürettiği konusu da belirsizliğini korumaktadır (Bosch vd., 2015; Kuhn vd., 2009). Bu sebeple, Levant'taki ÖÜP Dönem buluntu alanlarındaki yontmataş kalıntıları dönem

insanlarının yayılımlarının, teknolojik ve insan davranışlarındaki değişimin anlaşılmasında önemli bir veri kaynağı niteliğindedir.

Bu makalede, Doğu Akdeniz Levant bölgesinde (Lübnan, Suriye, İsrail, Ürdün, Türkiye) ÖÜP Dönem'deki teknolojik değişim Geç Orta Paleolitik'ten (GOP) Ahmarian'a kadar olan süreç ele alınarak mevcut literatür verileri ışığında değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında, Levant GOP, ÖÜP ve Ahmarian evreleri, bölgedeki önemli buluntu alanları üzerinden ele alınmış; özellikle Kuzey ve Güney Levant arasındaki teknolojik varyasyonlar ile değişimin yerel ya da dış kaynaklı olup olmama konusu tartışmaya açılmıştır.

Geç Orta Paleolitik (GOP)

ÖÜP Dönemi'ndeki teknolojik değişimlerle ilişkilendirilen GOP Dönem, Levant'ta 75-45 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir (MIS 4 ve erken MIS 3) (Shea, 2003, 2008). Levant'ta GOP Dönem'e ait buluntu alanları kuzey ve güney Levant'ta bulunmakla birlikte, kuzeyde Dederiyeh (Nishiaki vd., 2012), Üçağızlı II (Baykara vd., 2023; Baykara vd., 2015), Keoue (Nishiaki, 2017) mağaraları, Ksar Akil kayaaltı sığınağı (26. Tabaka), Umm el Tlel açık alan yerleşiminden (Boëda ve Muhesen, 1993); güneyde ise Tabun Mağarası (B tabakası) (Bar-Yosef, 1998), Kebara (XII-V. Tabakalar) (Bar-Yosef vd., 1992; Meignen, 2019), Amud (Hovers, 1998) mağaraları, Tor Faraj kayaaltı sığınağı (Henry, 2003a), Tor Sabiha kayaaltı sığınağı (Henry, 2017), Far'ah II (Goder-Goldberger vd., 2020; Goder-Goldberger vd., 2025), Ros Ein Mor (Goder-Goldberger ve Bar-Matthews, 2019) ve Ein Qashish (Hovers vd., 2008; Malinsky-Buller vd., 2014) açık alan yerleşimlerinden bilinmektedir. Söz konusu bu yerleşimlerden Kebara, Amud, Dederiyeh, Tabun B ve Ein Qashish'deki fosil kalıntılar sonucunda GOP Dönem endüstrisi (Tabun B endüstrisi) Neandertaller ile ilişkilendirilmektedir (Akazawa ve Nishiaki, 2017; Been vd., 2017; Coppa vd., 2005; Valladas vd., 1987; Valladas vd., 1999).

Geç Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrisi

Levant'ta Orta Paleolitik Dönem, Tabun Mağarası'nın stratigrafisine göre (B, C, D katmanları) tanımlanmakta ve Levant GOP Dönem Tabun B tipi (75-46 bin yıl önce) endüstrisiyle ilişkilendirilmektedir (Bar-Yosef, 1998, 2000). Levant GOP Dönem'in (Tabun B endüstrisi) tekno-tipolojik özellikleri genel olarak değerlendirildiğinde, Levallois tekniği baskın olmakla birlikte, Levallois tek kutuplu yakınsak çekirdeklerden üretilen yonga ve uçlar, *chapeau de gendarme* topuk tipi ve geniş topuklu Levallois uçlar yaygın olarak bulunmaktadır. Dilgiler ise taşımaları arasında az sayıda yer almaktadır (Bar-Yosef, 1998, 2000). Buna ek olarak, çekirdeklerin geniş yongalama yüzeylerinden sert vurgaç kullanılarak üretilen geniş ve façetalı topuk tiplerine sahip Levallois taşımaları yaygındır. Düzeltile aletler arasında ise Mousterian kenar kazıyıcılar ve düzeltile Levallois uçlar baskınken, Üst Paleolitik Dönem'e ait düzeltile aletler ise az sayıda bulunmaktadır (Meignen, 2012). Dönemin son evrelerinde ise merkezci çekirdeklerde artış gözlenmiştir (Meignen, 1995). Bunun yanında, Tabun B endüstrisinin

karakteristik özelliği olan tek kutuplu yakınsak çekirdeklerden üretilen dar, uzun yongaların varlığı, dilgi üretiminin yaygınlaştığı ÖÜP Dönem'e geçişin temelini oluşturacak bir gelişme olarak değerlendirilmektedir (Bar-Yosef, 2000; Meignen, 2012) (Tablo 1).

Ancak Levant'ta GOP Dönem endüstrisi Levallois teknolojisiyle sınırlı kalmayıp, Far'ah II (Goder-Goldberger vd., 2025), Rosh Ein Mor, (Goder-Goldberger ve Bar-Matthews, 2019), Tor Faraj (Demidenko ve Usik, 2003), Ein Qashish (Ekshtain vd., 2019; Malinsky-Buller vd., 2014), Amud (Hovers, 1998) ve Dederiyeh (Nishiaki vd., 2012) gibi alanlarda Levallois teknolojisinin yanında yonga üzerine çekirdek, dilgi ve dilgicik çekirdekleri gibi Levallois olmayan yontmataş kalıntıları da bulunmaktadır. Örneğin, Güney Levant GOP Dönem buluntu alanlarından olan Rosh Ein Mor'da yonga ağırlıklı bir üretim bulunmakla birlikte, Levallois olmayan endüstrinin baskın olduğu bilinmektedir (Goder-Goldberger ve Bar-Matthews, 2019). Bunun yanında, Levallois olmayan çekirdekler içerisinde tek/çift platformlu prizmatik dilgi çekirdekleri bulunurken, Levallois çekirdekler içerisinde de tek kutuplu yakınsak Levallois çekirdeklerin varlığı bilinmektedir (Goder-Goldberger ve Bar-Matthews, 2019). Benzer şekilde, Far'ah II'de yontmataş teknolojisi, GOP özelliklerinin yanı sıra ÖÜP unsurlarını da barındırmaktadır. Söz konusu alanda, yonga ağırlıklı bir endüstri baskınken, çekirdekler içerisinde Levallois olmayan çekirdeklerin Levallois çekirdeklere göre daha yaygın olduğu belirtilmiştir. Levallois olmayan çekirdekler içerisinde volümetrik tek platformlu çekirdekler belirgin sayıda iken, hem Levallois hem de Levallois olmayan taşımalık ve çekirdeklerde tek yönlü yakınsak çıkarımların belirgin oranda olduğu gözlenmiştir (Goder-Goldberger vd., 2020). Her iki buluntu alanında düzeltili aletler içerisinde hem Orta Paleolitik hem de Üst Paleolitik Dönem'in tipik aletleri olan kenar kazıyıcılar, Levallois uçlar, burin ve ön kazıyıcı bulunmaktadır (Goder-Goldberger ve Bar-Matthews, 2019; Goder-Goldberger vd., 2020). Far'ah II ve Rosh Ein Mor'da ÖÜP Dönem ile özdeşleşen tek platformlu dilgi çekirdeklerinin nadiren de olsa bulunması bu teknolojik yaklaşımın GOP'de bölgede bulunduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir (Goder-Goldberger, 2020). Genel olarak, Levant'ta GOP'de gözlenen teknolojik çeşitlilik, dönem insanlarındaki davranışsal esnekliğin bir göstergesi olarak kabul edilmekte ve Üst Paleolitik Dönem'in başlangıcında yeni teknolojilerin gelişimini kolaylaştırdığı düşünülmektedir (Goder-Goldberger vd., 2020).

Öncül Üst Paleolitik (ÖÜP)

Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e geçiş sürecinde gerçekleşen teknolojik değişim sürecini tanımlamak için kullanılan ÖÜP, yaklaşık olarak 50-35 bin yıl öncesine (MIS 3) tarihlendirilmektedir (Boaretto vd., 2021; Kuhn ve Zwyns, 2014). ÖÜP teriminin kapsamı zaman içerisinde araştırmaların artmasıyla değişikliğe uğramıştır. İlk olarak Garrod (1955) tarafından Emireh Mağarası'nda tespit edilen Orta – Üst Paleolitik geçişi simgeleyen, Levallois dilgi ve Emireh uçlarla karakterize olan endüstriyi tanımlamak için "Emiran" terimi kullanılmıştır. Daha sonraki araştırmalarda, Ksar Akil, Boker Tachtit, El

Wad alanlarındaki Orta ve Üst Paleolitik özelliklerin bir arada görüldüğü yontmataş endüstrisi için “geçiş” (*transitional*) terimi kullanılmaya başlanmıştır (Bar-Yosef, 2000). 1980’li yıllarda ise Boker Tachtit’in en üst tabakası (4. Seviye) ve Ksar Akil’in en erken Üst Paleolitik Dönem tabakaları için daha nötr bir ifade olan “Öncül Üst Paleolitik” terimi önerilmiştir (Marks, 1990; Marks ve Volkman, 1983). Kuhn vd. (1999) ise, ÖÜP terimini Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu’da Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik teknolojik özellikleri bir arada barındıran Erken Üst Paleolitik Dönem yontmataş topluluklarını kapsayacak şekilde genişletmiştir. Bu kapsamda, Emireh uçların Levant’taki buluntu alanlarının çoğunluğunda bulunmayışı sebebiyle “Emiran” terimi ve ispatlanmamış yerel bir değişimi temsil etmesi sebebiyle de “geçiş” terimi yerine “Öncül Üst Paleolitik” terimi önerilmiştir (Kuhn vd., 1999). Günümüzde ise bu terim Kuzey Afrika’dan Orta Avrupa’ya ve Kuzey Çin’e kadar uzanan geniş bir coğrafyada Orta Paleolitik’ten Üst Paleolitik Dönem’e geçişteki kültürel değişimi tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır (Kuhn ve Zwyns, 2014).

Öncül Üst Paleolitik’in Bölgesel Dağılımı ve Hominin Kalıntıları

Levant’ta Öncül Üst Paleolitik Dönem’e ait en eski kalıntılar Levant’ın güneyinde bulunan Boker Tachtit’ten (İsrail) (50 bin yıl öncesi) gelirken (Boaretto vd., 2021; Marks ve Kaufman, 1983), dönemin son evreleri ise Levant’ın kuzeyinden Üçağızlı I Mağarası (F-I tabakaları) (41-35 bin yıl öncesi) (Türkiye) (Kuhn vd., 2009) ve Umm el Tlel (Suriye) (34/36 bin yıl öncesi) açık alan buluntu alanlarından bilinmektedir (Boëda vd., 1996). Bu alanlara ek olarak, ÖÜP Dönem’e ait diğer yerleşim alanları kuzeyde Ksar Akil (25-21/20) tabakaları (Lübnan) (Ohnuma, 1988), Antelias kayaaltı sığınağı (V ve VII tabakaları) (Copeland, 1970), Abu Halka-IV (e-f tabakasından) (Azoury, 1986), Anadolu’da bulunan Kanal Mağarası (Bostancı, 1965) ile Gaziantep’in kuzey bölgesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında tespit edilen alanlardan (Baykara vd., 2025), güneyde ise Tor Sadaf (A-B) (Ürdün) (Fox, 2003), Tor Fawaz (45-36 bin yıl öncesi, Ürdün) (Kadowaki vd., 2022), Emireh Mağarası’ndan (Barzilai ve Gubenko, 2018) bilinmektedir. Bu alanlara ek olarak, bu kronolojik dizilim içerisinde yer alan Kebara Mağarası’nda (İsrail) stratigrafik bir kesinti gözlenmiş ve Geç Orta Paleolitik ile Ahmari tabakaları arasında ÖÜP tabakanın olması gereken boşluk 49-46 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Rebollo vd., 2011).

Levant’ta ÖÜP Dönem’e ait fosil insan kalıntıları sınırlı olmakla birlikte, Ksar Akil kayaaltı sığınağı (25. tabaka) ve Üçağızlı I Mağarası’nda ÖÜP Dönem’e ait tabakalardan elde edilen iskelet ve diş kalıntılarının olasılıkla anatomik açıdan modern insana ait olduğu düşünülmektedir (Douka vd., 2013; Kuhn vd., 2009). Buna ek olarak, Manot Mağarası’ndan (İsrail) ele geçen ve yaklaşık 55 bin yıl öncesine tarihlenen anatomik açıdan modern insana ait kafatası parçası kalıntıları, hem bu dönemde bölgedeki modern insan varlığını hem de Orta Paleolitik’ten Üst Paleolitik’e geçişin bilinenden daha erken bir tarihte gerçekleşmiş olabileceğini işaret etmektedir (Hershkovitz vd., 2015).

Öncül Üst Paleolitik Yontmataş Endüstrisi

Genel olarak Orta ve Üst Paleolitik Dönem'in tekno-tipolojik özelliklerini içeren ÖÜP endüstrisinin en belirgin özelliği Levallois çekirdeklerden Levallois dilgi üretimi ve prizmatik dilgi çekirdeklerinden dilgilerin üretilmesidir. Orta Paleolitik Dönem teknolojisine benzer şekilde çekirdeklerin geniş yongalama yüzeyinden sert vurgaç tekniği ile üretilen geniş, façetalı topuk tipine sahip dilgi ve uçlar, tek ya da iki yönlü dorsal izlere sahip taşımaklıklar, ÖÜP'in yontmataş topluluğu içerisinde bulunmaktadır (Kuhn, 2003; Kuhn vd., 1999; Meignen, 2012). Düzeltili aletler Üst Paleolitik Dönem'in tipik aletlerinden ön kazıyıcı, burin, düzeltili dilgi, Emireh uç, Umm el Tlel uç ve chamfered parçalar ile Orta Paleolitik Dönem'e özgü kenar kazıyıcı, dişlemeli ve geniş uçlarla karakterizedir (Bar-Yosef, 2000; Kadowaki vd., 2022; Kuhn ve Zwyns, 2014; Meignen, 2012). Ancak ÖÜP'nin tipik aletlerinden Emireh uçlar ise çoğunlukla Levant'ın güney ve orta kısmındaki buluntu alanlarında tespit edilirken, chamfered parçalar ise Kuzey Levant'tan bilinmektedir (Copeland, 1970; Copeland, 2000; Kuhn, 2019; Kuhn vd., 2009; Ohnuma, 1988; Volkman ve Kaufman, 1983). Bu döneme özgü diğer bir alet olan Umm el Tlel uçlar ise genellikle Levant'ın iç kesimlerindeki alanlardan bilinmektedir (Bar-Yosef, 2000; Boëda ve Muhesen, 1993) (Tablo 1).

ÖÜP'te Levant'ta bölgeler arasındaki teknolojik çeşitliliğe bakıldığında, Kuzey Levant'ta ÖÜP Dönem'e ait en eski kalıntılar Ksar Akil kayaaltı sığınağından (Lübnan) gelmekte ve yaklaşık 45 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir (Bosch vd., 2015). Levant'taki en uzun ve kesintisiz Üst Paleolitik Dönem tabakalarını içeren Ksar Akil kayaaltı sığınağı, ÖÜP (25-21/20. tabakalar), Ahmarian (20-16. Tabakalar) ve Üst Paleolitik Dönem (13-6. tabakalar) tabakalarını içermektedir (Azoury, 1988; Ohnuma, 1988; Ohnuma ve Bergman, 1990). Ksar Akil'de ÖÜP yontmataş topluluğu Levallois üretime benzerlik gösteren yarı üçgen dilgi ve uzun uçlar, façetalı topuk tipi, tek platformlu çekirdekler ve volümetrik çekirdeklerle karakterizedir. Ayrıca, Ksar Akil'de façetalı platforma sahip parçalarda sert vurgaç kullanılırken, çizgi ve nokta topuk tiplerinin varlığı, ÖÜP tabakalar içerisinde yumuşak vurgaç tekniğinin de uygulandığını göstermektedir (Meignen, 2012). Düzeltili aletler içerisinde ise ön kazıyıcı ve burin gibi aletler ile Kuzey Levant'ın ÖÜP tipik taşımaklığı olan chamfered parçalar tespit edilmiştir (Bergman, 1988; Meignen, 2012; Ohnuma, 1988).

Kuzey Levant'ta bulunan bir diğer Üst Paleolitik Dönem yerleşim alanı olan Üçağızlı I Mağarası'nda (Hatay) hem ÖÜP hem de Ahmarian tabakalar bulunmaktadır (Kuhn vd., 2009). Üçağızlı I Mağarası'nda ÖÜP tabakaları (F-I), 41-35 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir (Kuhn vd., 2009). Dilgi üretiminin baskın olduğu ÖÜP yontmataş topluluğunda, dilgiler genellikle geniş, façetalı, düz topuk tipine ve tek yönlü dorsal ize sahiptir. Bunun yanında, dilgi üretiminde sert vurgaç kullanılarak doğrudan vurma tekniğinin uygulandığı belirlenmiştir. Çekirdek tipleri arasında Levallois çekirdekler ve tek/çift platformlu protoprizmatik çekirdekler yaygın olarak bulunmaktadır. Dilgi üzerine yapılmış düzeltili aletler yaygın olmakla birlikte, bunlar içerisinde ön kazıyıcılar, düzeltili

dilgi ve burinler yaygın olarak bulunmaktadır. Ayrıca, Orta Paleolitik aletleri olan Mousterian uçlar, Levallois uçlar ve kenar kazıyıcılar da gözlenmiştir (Baykara ve Güleç, 2014; Kuhn vd., 2009). Üçağzlı I Mağarası ve Ksar Akil yerleşim alanlarına ait ÖÜP Dönem tabakalarında süslenme ile ilgili olarak delinmiş denizel yumuşakça kabuklarının bulunması geçiş dönemindeki teknolojik değişimlerin yanında bilişsel, davranışsal değişimleri de göstermektedir (Bosch vd., 2019; Kuhn vd., 2009). Ayrıca, Üçağzlı I Mağarası'nın ÖÜP endüstrisi Ksar Akil ÖÜP tabakalarına chamfered parçaların bulunması, sert vurgaç kullanımı ve façetalı topuk tipinin yoğunluğu açısından benzerlik göstermektedir (Kuhn vd., 2009). Üçağzlı I Mağarası'yla aynı bölgede bulunan Kanal Mağarası'nda kesin tarihlendirme yöntemi uygulanmamış olup, yontmataş endüstrisinin ÖÜP Dönem'e ait olduğu belirlenmiştir (Kuhn vd., 1999). Kanal Mağarası'nda Üçağzlı I Mağarası'na benzer olarak dilgi üretimi baskın olup, taşımaklıkların genellikle geniş ve façetalı topluk tipine sahip olduğu, yontmataş üretiminde sert vurgaç kullanıldığı belirlenmiştir. Çekirdekler içerisinde dilgi/dilgicik çekirdekleri, piramit biçimli ve silindirik çekirdekler belirlenmiştir. Düzeltili aletler arasında ise Üst Paleolitik Dönem'e özgü aletlerin (ön kazıyıcılar, düzeltili dilgi, El Wad uçlar) Orta Paleolitik'e özgü aletlere göre (kenar kazıyıcı, Levallois uç, çentikli ve dişlemeli aletler) daha baskın olduğu bilinmektedir (Kuhn vd., 1999). Levant'ın kuzeyinde bulunan Gaziantep'te 2023 yılından itibaren yürütülen yüzey araştırması sonucunda, Gaziantep'in kuzeyinde Köklüce Kanyon'unda bulunan kayaaltı sığınağında ÖÜP Dönem'e ait yoğun miktarda yontmataş kalıntısı tespit edilmiştir (Baykara vd., 2025). Levallois ve dilgi üretiminin birlikte görüldüğü bu alanda, düzeltili aletler içerisinde ise Orta Paleolitik Dönem'in tipik aletleri (Mousterian uç, kenar kazıyıcı, çentikli aletler) ile Üst Paleolitik Dönem'e özgü aletler (ön kazıyıcı, El Wad uç) tespit edilmiştir. Çekirdekler içerisinde de Levallois çekirdekler, tek platformlu yarı prizmatik çekirdek ve çok yönlü çekirdeklerle hem Orta Paleolitik hem de Üst Paleolitik Dönem'in özellikleri gözlenmiştir (Baykara vd., 2025).

Levant'ta kuzeyde iç kesimde bulunan Umm El Tlel açık alan buluntu alanında Orta ve Üst Paleolitik Dönem arasındaki evreyi tanımlamak için “*Intermediate*” terimi kullanılmaktadır ve bu dönem tek platformlu çekirdekler ve uzun yakınsak taşımaklıklarla karakterizedir (Boëda ve Bonilauri, 2006; Boëda vd., 1996). Bunun yanında, bu alanda tek platformlu çekirdeklerden üretilen dilgi ve dilgicik üretimi yaygın olmakla birlikte, düzeltili aletler içerisinde ön kazıyıcı, burin, Levallois uçlar, Umm el Tlel uçlar bulunmaktadır. Ancak, söz konusu alanda diğer ÖÜP alanlarında bulunan chamfered parçalar ile Emireh uçlar tespit edilmemiştir (Boëda ve Bonilauri, 2006; Boëda vd., 2015; Olszewski, 2017).

Güney Levant'ta yer alan ve günümüzden 50-44,4 bin yıl öncesine tarihlendirilen Boker Tachtit açık alan yerleşimi, Levant'taki en eski ÖÜP Dönem alanlarından biri olup, bu dönemdeki teknolojik değişimi en net gösteren merkezlerden biridir (Boaretto vd., 2021; Marks ve Kaufman, 1983). Boker Tachtit'te ilk üç tabaka (1-3. Seviyeler) Emiran kültürünü, 4. seviye ise ÖÜP Dönem'i temsil etmektedir (Goder-Goldberger vd., 2023; Rose ve Marks, 2014). Emiran evresinde, sert vurgaç tekniğiyle üretilen iki yönlü

çıkarımlara sahip Levallois uç ve dilgilerden, volümetrik dilgi çekirdeklerine ve tek yönlü çıkarımlara doğru bir artış gözlenmiştir. 4. seviye olan ÖÜP evresinde ise teknolojiadaki değişim belirgin hale gelerek Levallois tekniği ortadan kalkmış, volümetrik dilgi üretimi ve tek yönlü çıkarım baskın hale gelmiştir (Marks ve Kaufman, 1983; Volkman, 1983). Boker Tachtit'teki bu teknolojik değişim taşımalarının platform tiplerinde de gözlenmiştir; Emiran tabakalarında Orta Paleolitik Dönem'in özelliği olan façetalı topuk tipi hakimken, ÖÜP tabakalarında düz topuk tipinin baskın olduğu belirlenmiştir (Marks ve Kaufman, 1983; Olszewski, 2017). Ancak tüm tabakalarda Üst Paleolitik Dönem'in tipik aletleri olan uç, ön kazıyıcı ve burinler bulunurken, ÖÜP'in tanımlayıcı alet tiplerinden olan Emireh uçlar ise sadece Emiran evrede (1-3. Seviyeler) bulunmaktadır (Copeland, 2000; Marks ve Kaufman, 1983).

Boker Tachtit ile aynı bölgede bulunan Tor Sadaf kayaaltı sığınağının (Ürdün) ÖÜP Dönem tabakalarında (A ve B tabakaları), Boker Tachtit'in 4. seviyesine benzer olarak tek yönlü çıkarıma sahip dilgi ve uçlar bulunmakla birlikte, düzeltili aletler arasında Levallois benzeri uç ve dilgi üzerine ön kazıyıcı gibi aletler yer almaktadır (Fox, 2003). Buna ek olarak, Tor Sadaf'ta A tabakasında yoğun olarak gözlenen façetalı platform, B tabakasında yerini façetalı olmayan platformlara bırakmış ve çekirdek tabletlerde ve dilgicik üretiminde de artış gözlenmiştir (Fox, 2003; Fox ve Coinman, 2004; Olszewski, 2017).

Ürdün'ün Jebel Qalkha bölgesinde bulunan Tor Fawaz (45-36 bin yıl önce) kayaaltı sığınağı ise Güney Levant'ta ÖÜP Dönem'in son aşamalarını temsil eden önemli bir yerleşim alanıdır (Kadowaki vd., 2022). Alanın ÖÜP yontmataş topluluğu, Levallois üretimden uzaklaşan, standart bir dilgi üretiminin yaygın olduğu teknolojik değişimi temsil etmektedir. Bu kapsamda, Tor Fawaz yontmataş topluluğu içerisinde Levallois çekirdekler bulunmazken, tek yönlü ve volümetrik dilgi çekirdekleri baskındır (Kadowaki vd., 2022). Buna ek olarak, alanda façetalı topuk tipine sahip taşımaları ile uzun kalın dilgiler ve Levallois benzeri uçlar yaygındır (Kadowaki vd., 2022; Kerry ve Henry, 2003). Alanda Üst Paleolitik Dönem'in tipik düzeltili aletleri olan ön kazıyıcı ve burinler yaygın olarak bulunurken, Ksar Akil uç, Umm el Tlel uç ile dilgicik üzerine yapılmış El-Wad uç ve düzeltili dilgicikler ise az sayıda gözlenmiştir (Kadowaki vd., 2022). Ancak ÖÜP Dönem'in göstergeleri olan Emireh uçlar ve chamfered parçalara Tor Fawaz'da rastlanmamıştır (Copeland, 2000; Kadowaki vd., 2022; Kuhn vd., 2009).

Güney Levant'ta bulunan bir diğer ÖÜP Dönem buluntu alanı olan Emireh Mağarası'nın ise geçiş dönemine ait yontmataş topluluğu tek ve çift yönlü dorsal izlere sahip dilgi üretimiyle ve tek ya da çift platformlu yarı piramit biçimli dilgi çekirdekleriyle karakterizedir. Düzeltili aletlerde ise ön kazıyıcı ve Emireh uçlar baskındır (Barzilai ve Gubenko, 2018). Tekno-tipolojik açıdan Emireh Mağarası, iki yönlü dorsal izler bulunan dilgiler ve Emireh uçlar ile Boker Tachtit'in 1-3. seviyeleriyle paralellik gösterirken, tek yönlü çıkarımlara sahip dilgi ve dilgi çekirdekleri Boker Tachtit'in 4. seviyesine benzerlik göstermektedir (Barzilai ve Gubenko, 2018; Marks ve Kaufman, 1983).

Levant ÖÜP yontmataş endüstrilerinde genel olarak tek yönlü yakınsak çıkarımlar yaygınken, bu teknolojik özelliğın hem bölgesel hem de kronolojik açıdan değışiklik gösterdiğı belirlenmiştir (Kadowaki vd., 2022; Meignen, 2019). Örneğın, Boker Tachit'te ÖÜP tabakaların erken evrelerinden (1-3. Seviyeleri) geç evrelerine doğru (4. Seviye) gözlenen çift yönlü çıkarımdan tek yönlü çıkarıma doğru gözlenen değışimin Güney Levant Ahmarian kültürde belirgin hale geldiğı, Kuzey Levant'ta Ksar Akil ve Üçağızlı I Mağarası'nda ise ÖÜP'in sonu ile Ahmarian'ın başında iki yönlü çıkarımlarda gözlenen artışın Kuzey Levant Ahmarian'a özgü bir özellik haline geldiğı bilinmektedir (Kadowaki vd., 2022). Genel olarak, Orta Paleolitik Dönem'in Levallois teknolojisi ile Üst Paleolitik Dönem'in volümetrik dilgi üretimini içeren Levant ÖÜP evresinde zamanla Levallois üretimin azaldığı ve dilgi üretiminin arttığı gözlenmiştir (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020). Yaklaşık 46 bin yıl öncesinde ise Levallois üretiminin terk edilmesi ve dilgi-dilgicik üretiminin standartlaşmasıyla Levant'ta Ahmarian kültürünün temelini oluşturduğı düşünülmektedir (Abulafia vd., 2021; Gennai vd., 2023)

Ahmarian

Yaklaşık olarak 46-30 bin yıl öncesine tarihlendirilen Ahmarian kültür (MIS 3), Levant'ta sadece anatomik açıdan modern insanla ilişkilendirilen ilk tekno-kültürel birimdir (Alex vd., 2017; Bergman ve Stringer, 1989; Bosch vd., 2015; Rebollo vd., 2011). Adını Erq-el-Ahmar kayaaltı sığınagından alan Ahmarian kültür erken (47/46- 35 bin yıl öncesi) ve geç Ahmarian (33/30-20 bin yıl öncesi) aşamalardan oluşmaktadır (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 2019; Gilead, 1981; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2018; Shemer vd., 2024).

Levant'ta oldukça geniş bir coğrafyada gözlenen Ahmarian kültüre ait en eski kalıntılar Doğu Akdeniz Levant'ta Manot (46-42 bin yıl önce) (Alex vd., 2017) ve Kabara (47/46 bin yıl önce) (Rebollo vd., 2011) mağaralarından gelmektedir. Bu alanlara ek olarak yine Akdeniz bölgesinde ve kuzey Levant'ta Ksar Akil kayaaltı sığınagı [Douka vd. (2013)'e göre yaklaşık 41-39 bin yıl önce; Bosch vd. (2015)'e göre yaklaşık 43,4-40,7 bin yıl öncesi] (20-16. Tabakalar) (Bergman, 1988), Üçağızlı I (34-29 bin yıl öncesi) (B-C tabakaları) (Kuhn vd., 2009), Qafzeh (31/29 bin yıl öncesi) (E tabakası) (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 2004) mağaraları ile Yabrud II kayaaltı sığınagında (Demidenko ve Hauck, 2012) Ahmarian bulunmaktadır. Güney Levant'ta ise daha çok kurak, yarı-kurak bölgede bulunan Ahmarian kültürüne ait kalıntılar Boker A (41 bin yıl öncesi) (Monigal, 2003), Tor Sadaf (Fox, 2003), Abu Noshra I-II (35-41 bin yıl önce) (Phillips, 1988), Al-Ansab 1 (Parow-Souchon vd., 2021) açık alan yerleşim yerlerinde tespit edilmiştir.

Ahmarian Yontmataş Endüstrisi

Dilgi ve dilgicik üretimiyle karakterize olan Ahmarian kültürde, sırtlı dilgi, El-Wad uç, Ksar Akil uç, burin, ön kazıyıcı gibi aletler yoğun olarak bulunmaktadır (Gilead, 1991; Shea, 2013). Bu dönemde dilgiler daha ince olmakla birlikte, Orta Paleolitik Dönem'in tipik özelliğı olan façetalı topuk tipi yerini, düz ve nokta topuk tiplerine bırakmıştır.

Ayrıca, Orta Paleolitik ve ÖÜP dönemlerde gözlenen sert vurgaç kullanımının aksine Ahmarian'de yumuşak organik veya taş vurgaç kullanımı ve dolaylı vurma tekniği görülmektedir (Gilead, 1981; Goder-Goldberger ve Malinsky-Buller, 2022; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2018) (Tablo 1).

Kuzey ve Güney Levant boyunca oldukça geniş bir alanda tespit edilen Ahmarian kültürde coğrafi olarak teknolojik farklılıklar gözlenmektedir. Ahmarian kültürde, kuzeydeki alanlarda iki platformlu dilgi çekirdekleri, uzun, geniş taşımahklar ve Ksar Akil uçlar yaygınken, güneyde ise dar yüzölü tek platformlu çekirdekler, ince dar yakınsak dilgi ve dilgicikler yaygın olarak bulunmaktadır (Abulafia vd., 2021; Bergman, 1988; Falcucci ve Kuhn, 2025; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2018; Kuhn vd., 2009).

Levant'ta söz konusu alanlardan elde edilen kesin tarihlendirme sonuçları, Kuzey Levant'ta Ahmarian kültürün güneye göre daha önce ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Örneğin, Manot ve Kabara mağaralarında Ahmarian kültürü 47/46 bin yıl öncesine kadar uzanırken, Levant'ın daha kuzeyinde bulunan Ksar Akil'de yaklaşık olarak 43-41 bin yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Güney Levant'ta ise Ahmarian kültür 42 bin yıl öncesine kadar uzanmaktadır (Alex vd., 2017; Bosch vd., 2015; Kadowaki vd., 2015; Rebollo vd., 2011). Goder-Goldberger (2020), Ahmarian Dönem'de Levant'ın kuzey ve güneydeki buluntu alanları arasında zamansal ve teknolojik açıdan gözlenen farklılıklar Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik Dönem'e geçişin tek bir kültürel değişimden kaynaklanmadığını, aksine bölgeler arasında sürekli olarak kültürel bir yayılım olduğunu belirtmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Levant'ta yaklaşık olarak 50-35 bin yıl öncesine tarihlendirilen ÖÜP, Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e geçişin gerçekleştiği ve her iki dönemde teknolojik özelliklerini içeren bir dönemdir (Kuhn, 2003; Kuhn ve Zwyns, 2014). Bu dönem, Levallois ve prizmatik çekirdeklerden dilgi üretiminin baskın olmasıyla karakterize olup, Emireh uçlar ve chamfered parçalar gibi dönemin tipik aletlerinin yanında, Orta Paleolitik Dönem'e özgü kenar kazıyıcılar ile Üst Paleolitik Dönem'e ait burin ve ön kazıyıcılar bir arada bulunmaktadır (Kuhn, 2003; Kuhn ve Zwyns, 2014; Meignen, 2012).

Levant bölgesinin güneyinden kuzeyine kadar geniş bir alanda gözlenen ÖÜP, hem bölgesel hem de zamansal açıdan tekno-tipolojik olarak bazı farklılıklar sergilemektedir. Örneğin, Güney Levant'ta bulunan Boker Tachtit'in 4. seviyesinde, Tor Sadaf ve Tor Fawaz'da Levallois üretim son bulurken, kuzeyde bulunan Ksar Akil, Üçağızlı I ve Umm el Tlel'de Levallois üretimin ÖÜP tabakalarda devam ettiğı gözlenmiştir (Azoury, 1988; Boaretto vd., 2021; Boëda ve Muhesen, 1993; Fox, 2003; Kadowaki vd., 2022; Kuhn vd., 2009; Marks ve Kaufman, 1983; Ploux ve Soriano, 2003). Ayrıca, dönemin karakteristik parçaları olan Emireh uçların ağırlıklı olarak Güney Levant'ta bulunması (Boker Tachtit, Emireh Mağarası) ancak kuzeyde (Umm el Tlel ve Üçağızlı I Mağarası) rastlanmaması; chamfered parçaların ise Kuzey Levant'ta (Ksar Akil, Antelies, Üçağızlı I Mağarası) tipik

bir ÖÜP göstergesi iken Güney Levant'ta bulunmaması Levant'ın ÖÜP kültüründeki bölgesel farklılıkları işaret eden en belirleyici göstergelerdir (Copeland, 2000; Kuhn vd., 2009; Marks ve Kaufman, 1983; Meignen, 2019). Öte yandan, Güney Levant'ta Tor Fawaz (Kadowaki vd., 2022), Tor Sadaf (A-B) (Fox, 2003) ve Boker Tachtit'in 4. seviyesinde (Marks ve Kaufman, 1983), Kuzey Levant'ta bulunana Üçağızlı I (Kuhn vd., 2009) ve Ksar Akil'e (Ohnuma, 1988) benzer olarak tek yönlü dilgi üretiminin yaygın olduğu gözlenmiştir. Bu durum, ÖÜP Dönem'de Levant'ta keskin sınırlardan ziyade, gruplar arasında kültürel bir etkileşim olduğunu işaret etmekle birlikte, ÖÜP Dönem'de hominin gruplarının farklı koşullara karşı gösterdiği adaptasyon yeteneği ve davranışsal esnekliğin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (Olszewski, 2017).

Söz konusu teknolojik değişimler üzerinde ÖÜP'teki iklimsel dalgalanmaların etkili olduğu düşünülmektedir (Shea, 2003, 2008). ÖÜP Dönem'de MIS 3 evresinin başlangıcında bölgede nemli ve ılıman bir iklim hakimken, özellikle Heinrich 5 olayı ile birlikte (45 bin yıl önce) soğuma ve kuraklaşma sürecine girilmiştir (Langgut vd., 2018; Shea, 2008; Stutz, 2000). Bu iklimsel değişim, Akdeniz ormanlık alanlarının daralmasına; dolayısıyla gıda ve su gibi kaynakların yoğunluğunun azalmasına sebep olmuştur (Kerry ve Henry, 2003). Bu durumun, dönem insanlarını daha geniş alanlarda kaynak arayışına zorlayarak grupların mobilitesini arttırdığı düşünülmektedir (Marks, 1983, 1993; Stutz, 2000). Levallois teknikten ÖÜP dilgi üretimine olan geçiş, bu kuraklaşan iklim koşullarına bağlı olarak artan hareketliliğe yönelik bir adaptasyon olarak değerlendirilmektedir (Marks, 1983, 1993). Artan mobiliteye bağlı olarak çakmaktaşı gibi hammadde kaynaklarına erişimdeki belirsizliğin artmasıyla birlikte, çevresel baskıya yanıt olarak, hammaddenin daha verimli kullanılmasını sağlayan tek yönlü dilgi teknolojisinin standartlaştığı düşünülmektedir (Kadowaki vd., 2021; Marks, 1983).

Levant bölgesinde ÖÜP yontmataş endüstrisinde bölgesel farklılıkların yanında kronolojik açıdan da farklılıklar gözlenmiştir (Kuhn ve Zwyns, 2014; Meignen, 2019). Özellikle Akdeniz bölgesinde bulunan Ksar Akil ve Üçağızlı I yerleşim alanları ile kurak, yarı-kurak alanlarda bulunan Tor Sadaf A-B ve Umm el Tlel alanlarında tek kutuplu yakınsak çekirdekler yaygınken; bölgenin en eski ÖÜP yerleşim alanı olan Boker Tachtit'in 1. seviyesinden 4. seviyesine doğru çift kutuplu çekirdekten tek kutuplu çekirdeğe doğru bir değişim gözlenmektedir (Azoury, 1988; Boaretto vd., 2021; Boëda vd., 2015; Fox, 2003; Kuhn vd., 2009; Ohnuma, 1988). Bu kapsamda, çift yönlü çıkarım stratejisi ÖÜP'in erken evrelerini, tek yönlü çıkarım stratejisinin de ÖÜP'in geç evresini temsil ettiği düşünülmektedir (Kuhn ve Zwyns, 2014; Meignen, 2019). Boker Tachtit'te de ÖÜP tabakaları içerisinde gözlenen bu değişimin kademeli ve sürekli bir şekilde gerçekleştiği düşünülmektedir (Goder-Goldberger, 2020; Marks ve Volkman, 1983; Meignen, 2019). Ayrıca, Boker Tachtit'in erken seviyelerinde gözlenen çift yönlü üretimin ise Nil Vadisi'nden gelen insanların etkisiyle gelişmiş olabileceği, tek yönlü çıkarımların baskın olduğu alanların ise olasılıkla bu teknolojiyi bilen ikinci ve daha geç bir popülasyon yayılımını temsil ettiği düşünülmektedir (Barzilai, 2023; Kuhn ve Zwyns, 2014). Buna ek olarak, Barzilai (2023) tek yönlü çıkarımların gözlendiği Boker Tachtit'in

4. seviyesinin (47-44 bin yıl önce) kuzeyde ve Levant'ın iç kesimindeki buluntu alanlardan (Ksar Akil, Üçağızlı I, Umm el Tlel) daha eski olmasından dolayı, tek yönlü çıkarımların güney Levant'tan kuzeye doğru yayıldığını ve sonrasında güneyde Erken Ahmarian kültürüne evrildiğini belirtmektedir. Bunun yanında, Ksar Akil ve Üçağızlı I Mağarası'nda ise ÖÜP Dönem tabakalarında tek yönlü çıkarım yaygınken, Ahmarian dönemin başlarında gözlenen iki yönlü çıkarımların kuzey Ahmarian varyantının belirgin bir özelliği haline geldiği belirtilmektedir (Kadowaki vd., 2022).

Levant bölgesinde Orta Paleolitik ile Ahmarian dönemleri arasında yer alan ÖÜP kültürünün kökeni ve hangi insan türü tarafından üretildiği konusundaki tartışmalar devam etmektedir. Levant'ta ÖÜP Dönem'e ait insan fosil kalıntısı sınırlı olmakla birlikte, Ksar Akil'in ÖÜP tabakalarından (25. Tabaka) "Ethelruda" isimli modern insan fosili ile Üçağızlı I Mağarası'ndan tespit edilen ve modern insana ait olduğu düşünülen dişler ele geçmiştir (Douka vd., 2013; Kuhn vd., 2009). Ayrıca, genetik çalışmalar modern insan ve Neandertal karşılaşmasının yaklaşık olarak 47-65 bin yıl önce Levant bölgesinde gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Bu sebeple ÖÜP endüstrisini tek bir insan türünün mü yoksa birden fazla insan türünün mü ortaya çıkardığı konusunda genel bir kabul görüşü bulunmamaktadır (Douka vd., 2013; Kuhn vd., 2009; Kuhn ve Zwyns, 2014).

ÖÜP kültürünün kökeniyle ilgili de çeşitli görüşler bulunmakta, bunlardan ilki, yeni teknolojik ve davranışsal özelliklerin mevcut yerel özelliklerden geliştiğini ileri sürmektedir (Goder-Goldberger ve Malinsky-Buller, 2022; Meignen, 2012). Diğer bir görüş ise ÖÜP endüstrisinin Levant dışında ortaya çıktığı ve Afrika'dan Levant'ta gelen modern insanlar tarafından bölgeye getirildiğini savunmaktadır (Abadi vd., 2020; Bar-Yosef, 2000; Barzilai, 2023; Boaretto vd., 2021). Üçüncü görüş ise bu süreci sosyal etkileşimle ilişkilendirmektedir. Bu görüşe göre, Afrika'dan Levant'a gelen modern insanlar ve Levant'ta bulunan Neandertaller arasındaki kültürel etkileşimler sonucunda kademeli ve yerel bir kültürel ve teknolojik değişim gerçekleşmiştir (Goder-Goldberger ve Malinsky-Buller, 2022; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020; Greenbaum vd., 2019; Rose ve Marks, 2014).

Levant'ta GOP ve ÖÜP dönemlerini kapsayan uzun stratigrafik kayıtlar oldukça sınırlıdır. Mevcut veriler ışığında, Ksar Akil ve Umm el Tlel buluntu alanlarında GOP ve ÖÜP tabakalar arasında erozyon kaynaklı bir bozulma gözlenirken, Kebara Mağarası'nda GOP ve Ahmarian arasında geniş bir kronolojik boşluk bulunmaktadır (Douka, 2013). Üçağızlı I Mağarası ve Tor Sadaf gibi alanlarda ise ÖÜP evresi öncesinde Orta Paleolitik dönem tabakaları bulunmamaktadır (Fox, 2003; Kuhn vd., 2009). Bu sebeple Levant'ta ÖÜP'in yerel Orta Paleolitik'ten doğrudan geliştiğini kanıtlamak zorlaşmaktadır. Buna karşın bazı araştırmacılar, Levant'ta GOP ve ÖÜP arasındaki teknolojik benzerliklerden yola çıkarak, GOP Dönem'de edinilen teknik bilginin yerel ÖÜP ve Ahmarian dilgi üretimlerinin gelişiminde temel oluşturduğunu ileri sürmektedir (Belfer-Cohen ve Goring-Morris, 2009; Meignen, 2012). Özellikle GOP'de düşük oranda bulunan dilgi

üretiminin ÖÜP’de yaygınlaşması; Orta Paleolitik’te yaygın olan Levallois uçların ve façetalı topuk tipinin ÖÜP’de de varlığını sürdürmesi; her iki dönemde de yontmataş üretiminde sert vurgaç kullanımı ve bölgesel olarak farklılıklar olsa da genellikle tek yönlü çıkarımların baskın olması iki dönem arasındaki sürekliliği göstermekle birlikte, ani bir değişimin aksine kademeli bir değişimi işaret etmektedir (Goder-Goldberger, 2020; Goder-Goldberger ve Malinsky-Buller, 2022; Meignen, 2012). Bu bağlamda bazı araştırmacılar, Levant’ın güneyinde bulunan GOP Dönem buluntu alanlarından olan Rosh Ein Mor ve Far’ah II’de Levallois çekirdeklerden volümetrik çekirdeklere geçişin gözlenmesi ve bu alanlardaki tek platformlu ve volümetrik çekirdeklerin, aynı bölgede bulunan Boker Tachit’in ÖÜP yontmataş topluluğuna benzerlik göstermesi sebebiyle Orta Paleolitik Dönem’den Üst Paleolitik Dönem’e olan geçişin birikimli ve kademeli bir değişim olduğunu ileri sürmektedir (Goder-Goldberger ve Bar-Matthews, 2019; Goder-Goldberger vd., 2020).

Öte yandan, Güney Levant’ta ÖÜP Dönem’e ait en eski tabakaların 50 bin yıl öncesine (Boaretto vd., 2021), Kuzey Levant’ta ise 45 bin yıl öncesine tarihlendirilmesi (Bosch vd., 2015), bu dönemdeki teknolojik değişimlerin her yerde aynı anda ortaya çıkmadığını ve aynı hızda ilerlemediğini ve bu değişimin mozaik bir örüntü sergilediğini göstermektedir (Meignen, 2012, 2019). Bu mozaik yapı, farklı endüstrilerin kronolojik olarak çakışmasıyla daha net ortaya konmaktadır. Örneğin, Boker Tachit’in ÖÜP’e ait erken seviyeleri (1. Seviye) GOP’e ait olan Far’ah II (yaklaşık 49 bin yıl öncesi), Tor Faraj (69-44 bin yıl öncesi) ve Kebara’nın GOP Dönem tabakaları (yaklaşık 49 bin yıl öncesi) ile çakışmaktadır (Goder-Goldberger, 2020; Henry, 2003b; Rebollo vd., 2011). Benzer şekilde, Kebara (Rebollo vd., 2011) ve Manot’ta (Alex vd., 2017) 47/46 bin yıl öncesine tarihlendirilen Ahmari kültür, Levant’ta bulunan ÖÜP Dönem alanlarından bir kısmıyla (Boker Tachit, Wadi Aghar, Üçağızlı I Mağarası, Ksar Akil) zamansal olarak çakışmakta ya da bu evrelerden daha önce başladığını göstermektedir (Boaretto vd., 2021; Bosch vd., 2015; Kadowaki vd., 2019; Kuhn vd., 2009). Bu durum yer değiştirmeden ziyade, yerel olarak gerçekleşen farklı kültürel gelişimlerin bir birleşimi (mozaik) ve farklı ekolojik koşullarda yaşayan dönem insanların değişen çevre koşullarına verdikleri farklı teknolojik yanıtlar olarak görülmektedir (Stutz, 2020).

Değişimin sebebi konusundaki tartışmalarda, Meignen (2019), GOP Dönem’deki teknolojik bilginin ÖÜP teknolojisindeki özellikle dilgi üretiminin gelişimine zemin hazırladığını, değişimin bölge genelinde aynı anda ve aynı hızda gelişmediğini ve dışarıdan gelen popülasyonlarla kurulan kültürel etkileşimler sonucu fikirlerin yayılmasıyla (*diffusion*) ve gruplar arası bilgi aktarımıyla yerel ve kademeli bir gelişimin gerçekleştiğini belirtmektedir. Öte yandan, Boaretto vd. (2021) Levant’ta ÖÜP (Boker Tachit) ve GOP (Tor Faraj, Far’ah II) yerleşim alanlarının eş zamanlı olmasından ve teknolojik benzerliklerden dolayı muhtemelen iki popülasyon arasında etkileşim olduğunu, Orta Paleolitik’ten Üst Paleolitik’e geçişinin hızlı bir süreç olduğunu ve ÖÜP teknolojisinin olasılıkla Arabistan ya da Afrika’dan gelen popülasyonlardan geldiğini ileri sürmektedir. Rose ve Marks (2014) da benzer bir yaklaşımla Emiran teknolojisiyle Nil

Vadisi'ndeki Nubian teknolojisi arasındaki benzerlik dolayısıyla, ÖÜP teknolojisindeki teknolojik değişimde bölgeye dışarıdan gelen modern insan popülasyonunun etkili olduğunu belirtirken bu değişimin uzun süreli bir dönüşüm olduğunu belirtmektedir.

Levant bölgesinde ÖÜP'i Ahmarian kültür takip etmekte olup, bu geçiş süreci hem ÖÜP hem de Ahmarian tabakalarına sahip olan Ksar Akil, Üçağızlı I ve Tor Sadaf gibi buluntu alanlarında net bir şekilde izlenebilmektedir (Fox, 2003; Kuhn, 2003; Kuhn vd., 2009; Ohnuma, 1988).

Doğu Akdeniz'de en eksiksiz Üst Paleolitik tabakalarına sahip alanlardan biri olan Ksar Akil kayaaltı sığınağında ÖÜP'den Ahmarian'a doğru yerel ve kademeli bir teknolojik değişimin olduğu kabul edilmektedir (Falcucci ve Kuhn, 2025; Ohnuma, 1988). Ksar Akil'de façetalı platformlardan düz platformlara doğru bir değişim bulunmaktadır. Bunun yanında, vurma tekniğinde aşamalı bir değişim gözlenirken, çift kutuplu çekirdek teknolojisine hızlı bir geçiş gözlenmiştir (Douka vd., 2013; Falcucci ve Kuhn, 2025).

Levant'ın en kuzey ucunda bulunan Üçağızlı I Mağarası'ndaki veriler de Ksar Akil'de gözlenen kademeli geçiş modelini destekler niteliktedir. Ancak, bazı teknolojik özelliklerin farklı hızlarda değiştiği de gözlenmiştir (Kuhn vd., 2009). Örneğin, Üçağızlı I Mağarası'nda ÖÜP sonunda sert vurgaç, yumuşak vurgaç ve dolaylı vurma tekniği ile tek platformlu çekirdeklerden çift platformlu çekirdeklere geçişin hızlı olduğu belirtilmektedir. Ancak düzeltili aletlerin oranlarında, dilgi üretiminin standartlaşmasında ve süslenme stratejilerinde ÖÜP'den Ahmarian'e doğru kademeli bir değişim gözlenmiştir (Kuhn vd., 2009).

Güney Levant'ta bulunan Tor Sadaf'ta ise teknolojik değişim erken ÖÜP (A), Geç ÖÜP (B) ve Erken Ahmarian olmak üzere 3 aşamada gözlenmektedir. Tor Sadaf A'da façetalı platforma sahip çekirdekler baskınken, Tor Sadaf B'de façetasız düz platformlar, Ahmarian'da da nokta platformlar hakimiyet kazanmıştır. Bunun yanında ÖÜP'de gözlenen Levallois benzeri uçlar yerini dilgi/dilgicik teknolojisiyle üretilen El Wad uçlar ve düzeltili dilgiciklere bırakmıştır (Fox 2003).

Genel olarak, Levant'ta yaklaşık 15 bin yıl süren ÖÜP'in zaman içerisinde Ahmarian'a evrildiği düşünülürken, bazı teknolojik değişimlerin farklı alanlarda farklı hızlarda gerçekleştiği gözlenmiştir (Falcucci ve Kuhn, 2025; Kuhn vd., 2009). Buna ek olarak, Ahmarian'da coğrafi olarak da farklılıklar gözlenmiş olup, Kuzey Levant'ta çift kutuplu çıkarımlar yaygınken, Güney Levant'ta ise tek yönlü çıkarımların baskın olduğu görülmektedir (Kadowaki vd., 2022).

Sonuç olarak, Doğu Akdeniz Levant'ında ÖÜP Dönem buluntu alanlarından elde edilen veriler, ÖÜP'in tek bir çizgisel değişimin aksine, farklı çevresel baskılara ve nüfus hareketlerine yanıt veren karmaşık bir mozaik yapı sergilediğini göstermektedir. ÖÜP endüstrisinin, bir yandan yerel Geç Orta Paleolitik Dönem'in teknolojik özelliklerinden gelişirken, diğer yandan ise bölge genelinde her yerde aynı anda ve aynı hızda

gelişmediği ve sonunda Ahmarian’a köken oluşturduğu gözlenmektedir. Buna ek olarak, Levant ÖÜP buluntu alanları dönem içerisindeki teknolojik değişimlerin yanında, dönem insanların yayılımları ve davranışları hakkında da önemli bilgiler sağlamaktadır. Ancak, ÖÜP’in nasıl ortaya çıktığı ve üreticisi konusundaki devam eden tartışmaların ise genetik, hominin fosili ve yontmataş toplulukları ile ilgili çalışmaların ve verilerin artmasıyla netleşmesi beklenmektedir.

Tablo 1: Levant’ta Geç Orta Paleolitik, Öncül Üst Paleolitik ve Ahmarian dönemlere ait krono-kültürel özellikler

Dönem (Bin Yıl Önce)	MIS	Teknolojik Özellikler		Hominin Kalıntıları	Kaynakça
Ahmarian (47/46-35)	MIS3	Tek ve iki platformlu ve dar yüzlü çekirdeklerden dilgi ve dilgicik üretimi, yakınsak dilgi ve dilgicikler, El-Wad uç, ön kazıyıcı, yumuşak vurgaç, dolaylı vurma yöntemi		Modern insan (Ksar Akil-17. Tabaka)	Alex vd., 2017; Abulafia vd., 2021; Bergman, 1988; Bergman ve Stringer, 1989; Bosch vd., 2015; Falcucci ve Kuhn, 2025; Gilead, 1991; Goder-Goldberger ve Malinsky-Buller, 2022; Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2018; Kuhn vd., 2009; Rebollo vd., 2011.
Öncül Üst Paleolitik (50-35)	MIS3	Levallois çekirdekler ve volümetrik dilgi çekirdeklerinden dilgi üretimi, tek ve iki yönlü çıkarımlara sahip taşımaklıklar, sert ve yumuşak vurgaç kullanımı, Üst Paleolitik Dönem'e özgü ön kazıyıcı, burin, düzeltici dilgi, Emireh uç, Umm el Tlel uç ve chamfered parçalar, Orta Paleolitik Dönem'e özgü kenar kazıyıcı, dişlemeli ve geniş uçlar		Modern insan (Üçağızlı I Mağarası, Ksar Akil kayaaltı sığınağı, Manot Mağarası)	Bergman, 1988; Boëda ve Bonilauri, 2006; Boëda vd., 2015; Boaretto vd., 2021; Douka vd., 2013; Hershkovitz vd., 2015; Kuhn vd., 2009; Kuhn ve Zwyns, 2014; Marks ve Kaufman, 1983; Meignen, 2012; Ohnuma, 1988.
		<u>Kuzey Levant:</u> Tek yönlü çıkarım, chamfered parçalar, Umm el Tlel uç	<u>Güney Levant:</u> İki yönlü çıkarımdan tek yönlü çıkarıma geçiş, Emireh uçlar		

Geç Orta Paleolitik (75-46)	MIS4- Erken MIS3	Levallois teknik; tek kutuplu yakınsak çekirdekler, Levallois yonga ve uçlar, Mousterian kenar kazıyıcılar; <i>chapeau de gendarme</i> topuk, façetalı topuk tipi; sert vurgaç kullanımı	Neandertal (Kebara, Amud, Dederiyeh, Tabun B, Ein Qashish)	Akazawa ve Nishiaki, 2017; Bar-Yosef, 1998, 2000; Been vd., 2017; Coppa vd., 2005; Meignen, 2012; Shea, 2003; Valladas vd., 1987; Valladas vd., 1999.
--------------------------------	------------------------	--	---	---

Kaynaklar

- Abadi, I., Bar-Yosef, O. ve Belfer-Cohen, A. (2020). Kebara v-a contribution for the study of the Middle-Upper Paleolithic transition in the Levant. *PaleoAnthropology*, 2020, 1–28.
- Abulafia, T., Goder-Goldberger, M., Berna, F., Barzilai, O. ve Marder, O. (2021). A technotypological analysis of the Ahmarian and Levantine Aurignacian assemblages from Manot Cave (area C) and the interrelation with site formation processes. *Journal of Human Evolution*, 160, 102707.
- Akazawa, T. ve Nishiaki, Y. (2017). The Palaeolithic cultural sequence of Dederiyeh Cave, Syria. Y. Enzel ve O. Bar-Yosef (Ed.), *Quaternary of the Levant: Environments, Climate Change, and Humans* içinde (ss. 307–314). Cambridge University Press. <https://doi.org/DOI: 10.1017/9781316106754.036>
- Alex, B., Barzilai, O., Hershkovitz, I., Marder, O., Berna, F., Caracuta, V., Abulafia, T., Davis, L., Goder-Goldberger, M., Lavi, R., Mintz, E., Regev, L., Bar-Yosef Mayer, D., Tejero, J.-M., Yeshurun, R., Ayalon, A., Bar-Matthews, M., Yasur, G., Frumkin, A., Latimer, B., Hans, M. G. ve Boaretto, E. (2017). Radiocarbon chronology of Manot Cave, Israel and Upper Paleolithic dispersals. *Science Advances*, 3(11), e1701450. <https://doi.org/doi:10.1126/sciadv.1701450>
- Azoury, I. (1986). *Ksar Akil, Lebanon: a technological and typological analysis of the transitional and early Upper Palaeolithic levels of Ksar Akil and Abu Halka*. British Archaeological Reports.
- Azoury, I. (1988). *Ksar Akil, Lebanon: a technological and typological analysis of the transitional and early Upper Palaeolithic levels of Ksar Akil and Abu Halka* (C. Bergmanve L. Copeland, Eds.). B.A.R.
- Bar-Yosef, O. (1998). The chronology of the Middle Paleolithic of the Levant. T. Akazawa, K. Aoki ve O. Bar-Yosef (Ed.), *Neandertals and modern humans in western Asia* içinde (ss. 39–56). Kluwer academic publishers.
- Bar-Yosef, O. (2000). The Middle and early Upper Paleolithic in Southwest Asia and neighboring regions. O. Bar-Yosef ve D. Pilbeam (Ed.), *The geography of Neandertals and modern humans in Europe and the Greater Mediterranean* içinde (ss. 107–156). Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.

- Bar-Yosef, O. ve Belfer-Cohen, A. (2004). The Qafzeh upper Paleolithic assemblages: 70 years later. *Eurasian Prehistory*, 2(1), 145–180.
- Bar-Yosef, O. ve Belfer-Cohen, A. (2019). The Upper Paleolithic industries of Kebara Cave. L. Meignen ve O. Bar-Yosef (Ed.), *Kebara Cave, Mt. Carmel, Israel: The Middle and Upper Paleolithic Archaeology* içinde (Vol. Part II, ss. 309–401). Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University.
- Bar-Yosef, O., Vandermeersch, B., Arensburg, B., Belfer-Cohen, A., Goldberg, P., Laville, H., Meignen, L., Rak, Y., Speth, J. D., Tchernov, E., Tillier, A.-M. ve Weiner, S. (1992). The excavations in Kebara Cave, Mt. Carmel. *Current Anthropology*, 33. <https://doi.org/10.1086/204112>
- Barzilai, O. (2023). The origins and destinations of the Levantine Initial Upper Paleolithic: A view from the Negev Desert, Israel. *Acta Anthropologica Sinica*, 42(05), 626–637.
- Barzilai, O. ve Gubenko, N. (2018). Rethinking Emireh Cave: the lithic technology perspectives. *Quaternary International*, 464, 92–105.
- Baykara, I., Eren Kural, E., Demir, T., Özdemir, E., Turan, D. ve Agras, M. K. (2025). *Gaziantep Pleistosen Dönem yüzey araştırması 2023 yılı sonuçları* 40. Araştırma sonuçları toplantısı, 387–402.
- Baykara, İ. ve Güleç, E. (2014). Üçağızlı Mağarası Öncül Üst Paleolitik Dönem taş alet kültürü. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 42–57.
- Baykara, İ., Kural, E. E., Turan, D., Açıkkol, A., Morimoto, N., Morita, W. ve Agras, M. K. (2023). Orta Paleolitik Dönem İnsanlarının Akdeniz kıyı şeridinde adaptasyonu-Üçağızlı II Mağarası kazısı/Hatay. *Colloquium Anatolicum*(22), 1–28.
- Baykara, İ., Mentzer, S. M., Stiner, M. C., Asmerom, Y., Güleç, E. S. ve Kuhn, S. L. (2015). The Middle Paleolithic occupations of Üçağızlı II Cave (Hatay, Turkey): Geoarcheological and archeological perspectives. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 4, 409–426. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.09.022>
- Been, E., Hovers, E., Ekshtain, R., Malinski-Buller, A., Agha, N., Barash, A., Mayer, D. E. B.-Y., Benazzi, S., Hublin, J.-J. ve Levin, L. (2017). The first Neanderthal remains from an open-air Middle Palaeolithic site in the Levant. *Scientific Reports*, 7(1), 2958.
- Belfer-Cohen, A. ve Goring-Morris, A. (2009). The Shift from the Middle Palaeolithic to the Upper Palaeolithic: Levantine perspectives. M. Camps ve C. Szmidt (Ed.), *The Mediterranean from 50,000 to 25,000 BP: Turning Points and New Directions* içinde (ss. 87–97). Oxbow.
- Bergman, C. A. (1988). Ksar Akil and the Upper Palaeolithic of the Levant. *Paléorient*, 201–210.

- Bergman, C. A. ve Stringer, C. B. (1989). Fifty years after: Egbert, an early Upper Palaeolithic juvenile from Ksar Akil, Lebanon. *Paléorient*, 99–111.
- Boaretto, E., Hernandez, M., Goder-Goldberger, M., Aldeias, V., Regev, L., Caracuta, V., McPherron, S. P., Hublin, J.-J., Weiner, S. ve Barzilai, O. (2021). The absolute chronology of Boker Tachtit (Israel) and implications for the Middle to Upper Paleolithic transition in the Levant. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(25), e2014657118. <https://doi.org/doi:10.1073/pnas.2014657118>
- Boëda, E. ve Bonilauri, S. (2006). The intermediate Paleolithic: the first bladelet production 40,000 years ago. *Anthropologie* 44(1), 75–92.
- Boëda, É., Bonilauri, S., Kaltnecker, E., Valladas, H. ve Al-Sakhel, H. (2015). Un débitage lamellaire au Proche-Orient vers 40 000anscal BP. Le site d'Umm el Tlel, Syrie centrale. *L'Anthropologie*, 119(2), 141–169. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.anthro.2015.04.001>
- Boëda, E., Connan, J., Dessort, D., Muhesen, S., Mercier, N., Valladas, H. ve Tisnérat, N. (1996). Bitumen as a hafting material on Middle Palaeolithic artefacts. *Nature*, 380(6572), 336–338.
- Boëda, E. ve Muhesen, S. (1993). Umm El Tlel (El Kowm, Syrie): Etude préliminaire des industries lithiques du Paléolithique moyen et supérieur 1991–1992. *Cahiers de l'Euphrate*, 7, 47–91.
- Bosch, M. D., Buck, L. ve Strauss, A. M. (2019). Location, location, location: investigating perforation locations in *Tritia gibbosula* shells at Ksâr'Akil (Lebanon) using micro-CT data. *PaleoAnthropology*, 52–63.
- Bosch, M. D., Mannino, M. A., Prendergast, A. L., O'Connell, T. C., Demarchi, B., Taylor, S. M., Niven, L., Van Der Plicht, J. ve Hublin, J.-J. (2015). New chronology for Ksâr 'Akil (Lebanon) supports Levantine route of modern human dispersal into Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(25), 7683–7688.
- Bostancı, E. (1965). Mağracık çevresinde yapılan 1966 yaz mevsimi kazıları ve yeni buluntular. *Antropoloji*, 3, 19-53.
- Copeland, L. (1970). *The Early Upper Paleolithic flint material from Levels VII-V, Antelias Cave, Lebanon*. American University of Beirut.
- Copeland, L. (2000). Forty-six Emireh points from the Lebanon in the context of the Middle to Upper Paleolithic transition in the Levant. *Paléorient*, 73–92.
- Coppa, A., Grün, R., Stringer, C., Eggins, S. ve Vargiu, R. (2005). Newly recognized Pleistocene human teeth from Tabun cave, Israel. *Journal of Human Evolution*, 49(3), 301–315.

- Demidenko, Y. E. ve Hauck, T. C. (2012). Yabrud II rock-shelter archaeological sequence (Syria) and possible Proto-Aurignacian origin in the Levant. *Vocation préhistoire*.
- Demidenko, Y. E. ve Usik, V. (2003). Into the mind of the maker: Refitting study and technological reconstructions. D. O. Henry (Ed.), *Neanderthals in the Levant, Behavioral Organization and the Beginnings of Human Modernity* içinde (ss. 107–155). Continuum.
- Douka, K. (2013). Exploring “the great wilderness of prehistory”: The chronology of the Middle to the Upper Paleolithic transition in the northern Levant. *Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte*, 22(1).
- Douka, K., Bergman, C. A., Hedges, R. E., Wesselingh, F. P. ve Higham, T. F. (2013). Chronology of Ksar Akil (Lebanon) and implications for the colonization of Europe by anatomically modern humans. *PloS one*, 8(9), e72931.
- Ekshtain, R., Malinsky-Buller, A., Greenbaum, N., Mitki, N., Stahlschmidt, M. C., Shahack-Gross, R., Nir, N., Porat, N., Bar-Yosef Mayer, D. E., Yeshurun, R., Been, E., Rak, Y., Agha, N., Brailovsky, L., Krakovsky, M., Spivak, P., Ullman, M., Vered, A., Barzilai, O. ve Hovers, E. (2019). Persistent Neanderthal occupation of the open-air site of ‘Ein Qashish, Israel. *PloS one*, 14(6), e0215668. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0215668>
- Falcucci, A. ve Kuhn, S. L. (2025). Ex Oriente Lux? A quantitative comparison between northern Ahmarian and Protoaurignacian. *Journal of Human Evolution*, 103744.
- Fox, J. (2003). The Tor Sadaf lithic assemblages: A technological study of the early Upper Paleolithic in the Wadi al-Hasa. A. N. Goring-Morris ve A. Belfer-Cohen (Ed.), *More Than Meets the Eye* içinde (ss. 80–94). The Short Run Press.
- Fox, J. R. ve Coinman, N. R. (2004). Emergence of the Levantine Upper Paleolithic: Evidence from the Wadi al-Hasa. P. J. Brantingham, S. L. Kuhn ve K. W. Kerry (Ed.), *The Early Upper Paleolithic beyond Western Europe* içinde (1. baskı, ss. 97–112). University of California Press.
- Garrod, D. A. (1955). The Mughareh el-Emireh in Lower Galilee: type-station of the Emiran industry. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 85(1/2), 141–162.
- Gennai, J., Schemmel, M. ve Richter, J. (2023). Pointing to the Ahmarian. Lithic technology and the El-Wad points of Al-Ansab 1. *Journal of Paleolithic Archaeology*, 6(1), 6.
- Gilead, I. (1981). Upper Palaeolithic tool assemblages from the Negev and Sinai In J. Cauvin ve P. Sanlaville (Eds.), *Préhistoire du Levant* (ss. 331–342). CNRS.
- Gilead, I. (1991). The upper Paleolithic period in the Levant. *Journal of world prehistory*, 5(2), 105–154.

- Goder-Goldberger, M. (2020). The Middle to Upper Palaeolithic transition as seen from Far'ah II and Boker Tachtit, Israel Does it relate to the Nile Valley? A. Leplongeon, M. Goder-Goldberger ve D. Pleurdeau (Ed.), *Not Just a Corridor Human occupation of the Nile Valley and neighbouring regions between 75,000 and 15,000 years ago* içinde (ss. 221–237). Publications scientifiques du Muséum national d'Histoire naturelle.
- Goder-Goldberger, M. ve Bar-Matthews, M. (2019). Novel chrono-cultural constraints for the Middle Paleolithic site of Rosh Ein Mor (D15), Israel. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 24, 102–114.
- Goder-Goldberger, M., Barzilai, O. ve Boaretto, E. (2023). Innovative technological practices and their Role in the Emergence of Initial Upper Paleolithic technologies: A view from Boker Tachtit. *Journal of Paleolithic Archaeology*, 6(1), 11. <https://doi.org/10.1007/s41982-023-00137-z>
- Goder-Goldberger, M., Crouvi, O., Caracuta, V., Horwitz, L. K., Neumann, F. H., Porat, N., Scott, L., Shavit, R., Jacoby-Glass, Y. ve Zilberman, T. (2020). The Middle to Upper Paleolithic transition in the southern Levant: New insights from the late Middle Paleolithic site of Far'ah II, Israel. *Quaternary Science Reviews*, 237, 106304.
- Goder-Goldberger, M., Gilead, I., Paixão, E., Horwitz, L. K. ve Sánchez-Romero, L. (2025). New insights on an old excavation: Re-visiting the Late Middle Palaeolithic site of Far'ah II, North-western Negev, Israel. *Journal of Paleolithic Archaeology*, 8(1), 13. <https://doi.org/10.1007/s41982-025-00212-7>
- Goder-Goldberger, M. ve Malinsky-Buller, A. (2022). The Initial Upper Paleolithic and its place within the Middle-to-Upper Paleolithic transition of Southwest Asia: What hides behind the curtain of taxonomies? *Journal of Paleolithic Archaeology*, 5(1), 2.
- Goring-Morris, A. N. ve Belfer-Cohen, A. (2020). Noisy beginnings: The Initial Upper Palaeolithic in Southwest Asia. *Quaternary International*, 551, 40–46. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.01.017>
- Goring-Morris, N. ve Belfer-Cohen, A. (2018). The Ahmarian in the context of the Earlier Upper Palaeolithic in the Near East. Y. Nishiaki ve T. Akazawa (Ed.), *The Middle and Upper Paleolithic Archeology of the Levant and Beyond* içinde (ss. 87–104). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-6826-3_7
- Greenbaum, G., Friesem, D. E., Hovers, E., Feldman, M. W. ve Kolodny, O. (2019). Was inter-population connectivity of Neanderthals and modern humans the driver of the Upper Paleolithic transition rather than its product? *Quaternary Science Reviews*, 217, 316–329.
- Henry, D. O. (2003a). A case study from southern Jordan: Tor Faraj. Donald O. Henry (Ed.), *Neanderthals in the Levant: Behavioral organization and beginnings of human modernity*. Continuum, London/New York, 33–60.

- Henry, D. O. (2003b). The Levant and the modern human debate. Donald O. Henry (Ed.), *Neanderthals in the Levant: Behavioural organization and the beginnings of human modernity* içinde (ss. 12–30). Continuum London.
- Henry, D. O. (2017). The Middle Palaeolithic of Southern Jordan. Y. Enzel ve O. Bar-Yosef (Ed.), *Quaternary of the Levant: Environments, Climate Change, and Humans* içinde (ss. 585–592). Cambridge University Press. <https://doi.org/DOI:10.1017/9781316106754.064>
- Hershkovitz, I., Marder, O., Ayalon, A., Bar-Matthews, M., Yasur, G., Boaretto, E., Caracuta, V., Alex, B., Frumkin, A. ve Goder-Goldberger, M. (2015). Levantine cranium from Manot Cave (Israel) foreshadows the first European modern humans. *Nature*, 520(7546), 216–219.
- Hershkovitz, I., Weber, G. W., Quam, R., Duval, M., Grün, R., Kinsley, L., Ayalon, A., Bar-Matthews, M., Valladas, H., Mercier, N., Arsuaga, J. L., Martín-Torres, M., Bermúdez de Castro, J. M., Fornai, C., Martín-Francés, L., Sarig, R., May, H., Krenn, V. A., Slon, V., Rodríguez, L., García, R., Lorenzo, C., Carretero, J. M., Frumkin, A., Shahack-Gross, R., Bar-Yosef Mayer, D. E., Cui, Y., Wu, X., Peled, N., Groman-Yaroslavski, I., Weissbrod, L., Yeshurun, R., Tsatskin, A., Zaidner, Y. ve Weinstein-Evron, M. (2018). The earliest modern humans outside Africa. *Science*, 359(6374), 456–459. <https://doi.org/doi:10.1126/science.aap8369>
- Higham, T., Douka, K., Wood, R., Ramsey, C. B., Brock, F., Basell, L., Camps, M., Arrizabalaga, A., Baena, J. ve Barroso-Ruiz, C. (2014). The timing and spatiotemporal patterning of Neanderthal disappearance. *Nature*, 512(7514), 306–309.
- Hovers, E. (1998). The lithic assemblages of Amud Cave: implications for understanding the end of the Mousterian in the Levant. T. Akazawa, K. Aoki ve O. Bar-Yosef (Ed.), *Neandertals and modern humans in western Asia* içinde (ss. 143–163). Springer.
- Hovers, E., Malinsky-Buller, A., Ekshtain, R., Oron, M. ve Yeshurun, R. (2008). 'Ein Qashish - a new open-air Middle Paleolithic site in northern Israel. *Journal of the Israel Prehistoric Society*, 38, 7–40.
- Hublin, J.-J., Ben-Ncer, A., Bailey, S. E., Freidline, S. E., Neubauer, S., Skinner, M. M., Bergmann, I., Le Cabec, A., Benazzi, S., Harvati, K. ve Gunz, P. (2017). New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of Homo sapiens. *Nature*, 546(7657), 289–292. <https://doi.org/10.1038/nature22336>
- Kadowaki, S., Omori, T. ve Nishiaki, Y. (2015). Variability in Early Ahmarian lithic technology and its implications for the model of a Levantine origin of the Protoaurignacian. *Journal of Human Evolution*, 82, 67–87. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2015.02.017>
- Kadowaki, S., Suga, E. ve Henry, D. O. (2021). Frequency and production technology of bladelets in late Middle Paleolithic, Initial Upper Paleolithic, and Early Upper

- Paleolithic (Ahmarian) assemblages in Jebel Qalkha, Southern Jordan. *Quaternary International*, 596, 4-21.
- Kadowaki, S., Tamura, T., Kida, R., Omori, T., Maher, L. A., Portillo, M., Hirose, M., Suga, E., Massadeh, S. ve Henry, D. O. (2022). Lithic technology and chronology of Initial Upper Paleolithic assemblages at Tor Fawaz, southern Jordan. *Journal of Paleolithic Archaeology*, 5(1), 1.
- Kadowaki, S., Tamura, T., Sano, K., Kurozumi, T., Maher, L. A., Wakano, J. Y., Omori, T., Kida, R., Hirose, M. ve Massadeh, S. (2019). Lithic technology, chronology, and marine shells from Wadi Aghar, southern Jordan, and Initial Upper Paleolithic behaviors in the southern inland Levant. *Journal of Human Evolution*, 135, 102646.
- Kerry, K. W. ve Henry, D. O. (2003). Tor Fawaz (j403) an upper Palaeolithic occupation in the Jebel Qalkha area, southwest Jordan. A. N. Goring-Morris ve A. Belfer-Cohen (Ed.), *More than Meets the Eye* içinde (ss. 171–184). Oxbow Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh1dwcq.19>
- Kuhn, S. (2003). In what sense is the Levantine Initial Upper Paleolithic a "transitional" industry? *The chronology of the Aurignacian and of the transitional technocomplexes. Dating, stratigraphies, cultural implications* içinde (Vol. 33, ss. 61-70). Lisboa, Portugal: Instituto Português de Arqueologia Lisbon.
- Kuhn, S. L. (2019). Initial Upper Paleolithic: A (near) global problem and a global opportunity. *Archaeological Research in Asia*, 17, 2–8.
- Kuhn, S. L., Stiner, M. C. ve Güleç, E. (1999). Initial Upper Palaeolithic in south-central Turkey and its regional context: a preliminary report. *Antiquity*, 73(281), 505–517. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00065066>
- Kuhn, S. L., Stiner, M. C., Güleç, E., Özer, I., Yılmaz, H., Baykara, I., Açikkol, A., Goldberg, P., Molina, K. M. ve Ünay, E. (2009). The early Upper Paleolithic occupations at Üçağızlı Cave (Hatay, Turkey). *Journal of Human Evolution*, 56(2), 87–113.
- Kuhn, S. L. ve Zwyns, N. (2014). Rethinking the Initial Upper Paleolithic. *Quaternary International*, 347, 29–38. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.05.040>
- Langgut, D., Almogi-Labin, A., Bar-Matthews, M., Pickarski, N. ve Weinstein-Evron, M. (2018). Evidence for a humid interval at ~ 56–44 ka in the Levant and its potential link to modern humans dispersal out of Africa. *Journal of Human Evolution*, 124, 75–90.
- Malinsky-Buller, A., Ekshtain, R. ve Hovers, E. (2014). Organization of lithic technology at 'Ein Qashish, a late Middle Paleolithic open-air site in Israel. *Quaternary International*, 331, 234–247. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.05.004>

- Marks, A. E. (1983). The Middle to Upper Paleolithic transition in the Levant. *Advances in world archaeology*, 2(1990), 56-80.
- Marks, A. E. (1990). The Middle and Upper Palaeolithic of the Near East and the Nile Valley: the problem of cultural transformations. P. Mellars (Ed.), *The emergence of modern humans: An archaeological perspective* içinde (ss. 56–80). Edinburgh University Press.
- Marks, A.E. (1993). The Early Upper Paleolithic: The view from the Levant. H. Knecht, A. Pike-Tay ve R. White (Ed.), *Before Lascaux: The Complex Record of the Early Upper Paleolithic* içinde (ss. 5-21). CRCPress.
- Marks, A. E. ve Kaufman, D. (1983). Boker Tachtit: The artifacts. A. E. Marks (Ed.), *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel* içinde (Vol. III, ss. 69–125). Southern Methodist University Press.
- Marks, A. E. ve Volkman, P. W. (1983). Changing core reduction strategies: a technological shift from the Middle to the Upper Paleolithic in the southern Levant. E. Trinkaus (Ed.), *The Mousterian legacy: human biocultural change in the Upper Pleistocene* içinde (ss. 13–33). British Archaeological Reports.
- Meignen, L. (1995). Levallois lithic production systems in the Middle Paleolithic of the Near East: the case of the unidirectional method. *The definition and interpretation of Levallois technology* içinde (Vol. 23, ss. 361–380). Prehistory Press Madison.
- Meignen, L. (2012). Levantine perspectives on the Middle to Upper Paleolithic “Transition”. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 40, 12–21. <https://doi.org/10.1016/j.aeae.2012.11.003>
- Meignen, L. (2019). The Mousterian lithic assemblages from Kebara cave. L. Meignen ve O. Bar-Yosef (Eds.), *Kebara Cave, Mt. Carmel, Israel: The Middle and Upper Paleolithic Archaeology* içinde (Vol. Part II, ss. 1–147). Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University.
- Mercier, N., Valladas, H., Bar-Yosef, O., Vandermeersch, B., Stringer, C. ve Joron, J.-L. (1993). Thermoluminescence date for the Mousterian burial site of Es-Skhul, Mt. Carmel. *Journal of Archaeological Science*, 20(2), 169–174.
- Monigal, K. (2003). Technology, economy and mobility at the beginning of the Levantine Upper Palaeolithic. A. N. Goring- Morris ve A. Belfer-Cohen (Eds.), *More Than Meets the Eye: Studies on Upper Palaeolithic Diversity in the Near East* içinde (ss. 118–133). Oxbow Books.
- Nishiaki, Y. (2017). Initial Upper Paleolithic elements of the Keoue cave, Lebanon. *The Middle and Upper Paleolithic archeology of the Levant and beyond* içinde (ss. 71–86). Springer.
- Nishiaki, Y., Kanjo, Y., Muhesen, S. ve Akazawa, T. (2012). The temporal variability of Late Levantine Mousterian lithic assemblages from Dederiyeh cave, Syria. *Eurasian Prehistory*, 9(1-2), 3–27.

- Ohnuma, K. (1988). *Ksar 'Akil, Lebanon. A technological study of the earlier Upper Palaeolithic levels of Ksar 'Akil. Levels XXV–XIV*. BAR International Series 426.
- Ohnuma, K. ve Bergman, C. (1990). A technological analysis of the Upper Palaeolithic Levels (XXV–VI) of Ksar Akil, Lebanon. P. Mellars (Ed.), *The Emergence of Modern Humans: An Archaeological Perspective* içinde (ss. 91–138). Edinburgh University Press.
- Olszewski, D. (2017). The Initial Upper Palaeolithic in the Levant. Y. Enzel ve O. Bar-Yosef (Eds.), *Quaternary of the Levant. Environments, Climate Change, and Humans* içinde (ss. 621–626). Cambridge University Press.
- Parow-Souchon, H., Hussain, S. T. ve Richter, J. (2021). Early Ahmari Lithic techno-economy and mobility at Al-Ansab 1, Wadi Sabra, Southern Jordan. *Mitekufat Haeven: Journal of the Israel Prehistoric Society*, 51, 6–64.
- Phillips, J. L. (1988). The Upper Paleolithic of the Wadi Feiran, Southern Sinai. *Paléorient*, 183–200.
- Ploux, S. ve Soriano, S. (2003). Umm el Tlel, une séquence du Paléolithique supérieur en Syrie centrale. Industries lithiques et chronologie culturelle. *Paléorient*, 5–34.
- Rebollo, N. R., Weiner, S., Brock, F., Meignen, L., Goldberg, P., Belfer-Cohen, A., Bar-Yosef, O. ve Boaretto, E. (2011). New radiocarbon dating of the transition from the Middle to the Upper Paleolithic in Kebara Cave, Israel. *Journal of Archaeological Science*, 38(9), 2424–2433. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.05.010>
- Rose, J. I. ve Marks, A. E. (2014). “Out of Arabia” and the Middle-Upper Palaeolithic transition in the southern Levant: “Out of Arabia” und der Übergang vom Mittel- zum Jungpaläolithikum in der Südlichen Levante. *Quartär-Internationales Jahrbuch zur Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit*, 61, 49–85.
- Sankararaman, S., Patterson, N., Li, H., Pääbo, S. ve Reich, D. (2012). The date of interbreeding between Neandertals and modern humans. *PLOS Genetics* 8(10): e1002947.
- Shea, J. J. (2003). The Middle Paleolithic of the east Mediterranean Levant. *Journal of world prehistory*, 17(4), 313–394.
- Shea, J. J. (2008). Transitions or turnovers? Climatically-forced extinctions of Homo sapiens and Neanderthals in the east Mediterranean Levant. *Quaternary Science Reviews*, 27(23–24), 2253–2270.
- Shea, J. J. (2013). *Stone Tools in the Paleolithic and Neolithic Near East: A Guide*. Cambridge University Press. <https://doi.org/DOI: 10.1017/CBO9781139026314>
- Shemer, M., Barzilai, O. ve Marder, O. (2024). Cultural dynamics in the Levantine Upper Paleolithic, ca. 40–33 ky BP: Insights based on recent advances in the study of the

- Levantine Aurignacian, the Arkov-Divshon, and the Atlitian. *Journal of Paleolithic Archaeology*, 7(1), 10.
- Stiner, M. C., Kuhn, S. L. ve Güleş, E. (2013). Early Upper Paleolithic shell beads at Üçağızlı Cave I (Turkey): Technology and the socioeconomic context of ornament life-histories. *Journal of Human Evolution*, 64(5), 380–398.
- Stutz, A. J. (2020). The Middle-Upper Paleolithic Transition: A long-term biocultural effect of anatomically modern human dispersal. H. S. Groucutt (Ed.), *Culture History and Convergent Evolution: Can We Detect Populations in Prehistory?* içinde (ss. 157–186). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-46126-3_9
- Tostevin, G. (2000). The Middle to Upper Paleolithic transition from the Levant to Central Europe: in situ development or diffusion. G. C. Weniger ve J. Orschiedt (Ed.), *Neanderthals and modern humans: discussing the transition. Central and eastern Europe from 50,000-30,000 BP içinde* (ss.90-109). Neanderthal Museum.
- Valladas, H., Joron, J.-L., Valladas, G., Arensburg, B., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Goldberg, P., Laville, H., Meignen, L. ve Rak, Y. (1987). Thermoluminescence dates for the Neanderthal burial site at Kebara in Israel. *Nature*, 330(6144), 159–160.
- Valladas, H., Mercier, N., Froget, L., Hovers, E., Joron, J.-L., Kimbel, W. H. ve Rak, Y. (1999). TL dates for the Neanderthal site of the Amud Cave, Israel. *Journal of Archaeological Science*, 26(3), 259–268.
- Vandermeersch, B. ve Bar-Yosef, O. (2019). The Paleolithic burials at Qafzeh cave, Israel. *PALEO. Revue d'archéologie préhistorique*, (30-1), 256–275.
- Volkman, P. (1983). Boker Tachtit: core reconstructions. A. E. Marks (Ed.), *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel içinde* (Vol. III, ss. 127–190). Department of Anthropology, Southern Methodist University.
- Volkman, P. ve Kaufman, D. (1983). A reassessment of the Emireh point as a possible guide-fossil for the technological shift from the Middle to the Upper Paleolithic in the Levant. E. Trinkaus (Ed.), *The Mousterian legacy: human biocultural change in the Upper Pleistocene içinde* (ss. 35–51). BAR International series 164.
- Wurz, S. ve Van Peer, P. (2012). Out of Africa, the Nile Valley and the Northern route. *The South African Archaeological Bulletin*, 168–179.